

Дарина Григорова*

Историјски факултет

Софијског универзитета „Свети Климент Охридски”

Софија, Бугарска

БУГАРСКЕ ДИПЛОМАТСКЕ ПРОГНОЗЕ И СЦЕНАРИЈИ О СУДБИНИ СССР-а (1990–1991)

На основу необјављених докумената из Архива
бугарског Министарства спољних послова

Сажетак

У чланку се анализирају бугарски дипломатски извештаји, „информације” и аналитички радови о совјетској кризи (1990-1991), чији су главни извор необјављени документи из архива бугарског Министарства спољних послова. Додатни извор је бугарска периодична штампа, као и објављена архива транскрипата Велике народне скупштине из 1991. године. У чланку су систематизовани главни фактори трансформације СССР-а, које су анализирале бугарске дипломате: политички (руско-совјетско двовлашће, борба Јељцина и Горбачова, Руска Совјетска Федеративна Социјалистичка Република против Совјетског савеза), идеолошки (укључујући и католички фактор). Посебна пажња посвећена је појмовном апарату бугарских дипломата који су сковали термин „Брест-Литовски споразум” за догађаје у белоруској резиденцији на планини Беловешкој 8. децембра 1991. године, који су ставили тачку на историју СССР-а.

* редовни професор

Кључне речи: *дипломатске прогнозе, руско-совјетско двовлашће, Јељцин-Горбачов, РСФСР, СССР, Брест-Литовски споразум од 8. децембра 1991, Брест-Литовски споразум, екуменизам.*

Политичка криза последње две године СССР-а, погоршана споровима око новог Савезног споразума, изазвала је широк спектар прогноза и сценарија о реформисаној будућности совјетског система. Посебно су интересантне бугарске дипломатске прогнозе Архива Министарства спољних послова. Лако је анализирати догађаје уназад, али у реалном времену, у периоду 1990–1991, адекватна оријентација бугарских дипломата на историјски развој совјетске кризе показатељ је професионалне неутрализације идеолошког филтера.

ТРОЈНА КРИЗА У СССР

Још у децембру 1990. године аналитичка одељења Архива Министарства спољних послова су дошла до закључка да је борба за власт у СССР-у „продубљивала тројну кризу” – политичку, економску и међународну. Бугарска прогноза: упркос „високом степену непредвидивости”, криза „води земљу у колапс”¹. Дипломатска анализа предвиђа распад СССР-а тачно годину дана пре његовог уништења 8. децембра 1991. године, чак и када је већини то увече распада изгледало незамисливо.

Кључни фактори совјетског колапса у дипломатској анализи поређани су по важности, при чему су на првом месту политички разлози, затим идеолошки и на крају економски.

Први фактор међу предусловима за распад СССР-а је „руководилачки вакуум” изазван неконтролисаним урушавањем „система командовања и централизованог управљања” у одсуству „благовремене изградње управљачких структура”. Други фактор „експлозије дуго нагомиланих противречности” био је спор процес припреме новог синдикалног уговора. Трећи фактор је „специфична структура вишепартијског плурализма” у Совјетском Савезу и тенденција најутицајнијих партија у републикама да заузму „националистичке позиције”. Четврти фактор предстојећег распада СССР-а

¹ Докладна записка до министра на вњшните работи Любен Гоцев. – АМВнР. Дело 1. Оп. 47-1. А.е. 4. Москва, 1990. Л. 2.

је „прекидање веза између република и између привредних комплекса”. Дипломатски извештај представља три главна сценарија: потписивање Савезног споразума по пројекту Михаила Горбачова; конфедерална заједница независних држава; увођење „посебне председничке моћи у управљању”.²

Бугарске дипломате су такође признале могућност да ће неке совјетске републике усвојити председнички облик владавине, а њихова анализа је заснована на резултатима избора за републичке и локалне органе одржане марта 1990. у 15 совјетских република. Дипломатске информације се односе на Стивена Коена и његов концепт „бескрвног грађанског рата”, описујући локалне изборе који су показали да су од марта 1990. политички процеси у СССР-у већ били у „вишепартијским условима”³.

Катализатор кризе био је формални покушај да се председнику Совјетског Савеза дају додатна овлашћења, која је на вечерњем састанку Врховног савета СССР-а у ноћи са петка на суботу, 21. септембра 1990. године изнео Ј. Голик, председник Комитета за правни поредак и борбу против криминала.

У суботу, 22. септембра 1990. године, Врховни савет РСФСР је муњевитом брзином реаговао на предлог проширења овлашћења председника Совјетског Савеза, а у расправама се оформило мишљење да су увођењем председничке администрације републичка законодавна тела могла бити распуштена, што је од стране Горбачова окарактерисано као „удар на суверенитет република”. На иницијативу Сергеја Шахраја, посланици су развили резолуцију „О заштити Устава и суверенитета Русије”. Недостатак кворума надокнадио је Президијум Врховног совјета РСФСР, у чије име је резолуција приказана на Централној телевизији у вечерњем програму „Врења”, а јавност је позвана да „брани демократију, од диктатуре.”

Јевгениј Примаков, као члан Председничког савета, покушао је да објасни јавности да је проширење овлашћења Горбачова „само механизам за практично деловање” за „крајње неопходне мере спасавања”. Тако је 24. септембра, на следећем вечерњем заседању, Врховни савет СССР изгласао повећање овлашћења председника Савеза у облику закон који је био на снази до 31. марта 1992. године. „Закон о додатним мерама за стабилизацију привреде и

² Докладна записка до министра на вњшните работи Любен ГоцеМВнР. Дело 1. Оп. 47-1. А.е. 4. Москва, 1990. Л. 2, 3.

³ Резултатите от изборите за републикански и местни органи в СССР. – АМВнР. Дело 1. Оп. 47-1. А.е. 14. Москва, 1990. Л. 23, 28, 29.

друштвено-политички живот земље”⁴ је одмах потписао Горбачов. Одговор 36 посланика РСФСР био је апел „Отаџбина је у опасности!” са позивом на грађанску непослушност, а Лењинградска телевизија у емисији „Пети точак” обратила се слоганом „Сународници, будите на опрезу!”

Дипломатска анализа дефинише покушаје проширења овлашћења председника СССР-а као „буру у чаши воде”, што је, међутим, довело до „експлозивне ситуације” због „цурења непотпуних и нетачних информација” са састанка СССР-а тог петка, као и Врховног савета СССР-а који је показао „висок степен неповерења” између руског парламента (Оружане снаге РСФСР) и руководства Савеза. Дипломатске информације су сажете са извесним преференцијама савезне власти: „постоје снаге које намерно настоје да дестабилизују и спроводе намерну акцију да парализују извршну власт” [Горбачова] и „забију клин између парламента СССР-а и РСФСР”.⁵

Дипломатска прогноза о распаду Савеза није у супротности са констатацијом да „сполна дестабилизација СССР-а” није у интересу Запада, јер би „могла да постане претња паневропском процесу”. Запад такође бележи значајно интересовање за економску сарадњу са Москвом, што потврђују и подаци о „локацији западних фирми”, упркос присуству „тврдых граница” у СССР-у, па је до децембра 1990. већ било „преко 3.000 заједничких предузећа”.⁶

Извештаји бугарских дипломата из Москве 1990. године, након њиховог састанка са тадашњим министром спољних послова Вадимом Бакатином, идентификовали су још један фактор дестабилизације СССР-а – „све већи правни нихилизам” у совјетском друштву, који повећава друштвене тензије. „Диригована кампања” против правобранитељских органа за спровођење закона СССР-а у медијима води њиховој дискредитацији и порасту криминала, с једне стране, и „неизвесности и психозе страха”, с друге стране.⁷

⁴ Закон о дополнительных мерах по стабилизации экономической и общественно-политической жизни страны. 24 сентября 1990 г. – В: Библиотека нормативно-правовых актов СССР. https://www.libussr.ru/doc_ussr/usr_17269.htm?ysclid=1k1c5jr4w179807924

⁵ Възникването на конфликтна ситуация между Върховните съвети на СССР и РСФСР по повод предоставянето на допълнителни пълномощия на президента Михаил Горбачов. – АМВнР. Дело 1. Оп. 47-1. А.е. 14. Москва, 1990. Л. 82–85.

⁶ Докладна записка до министъра на външните работи Любен Гоцев. – АМВнР. Дело 1. Оп. 47-1. А.е. 4. Москва, 1990. Л. 3.

⁷ Среща на Вадим Викторович Бакатин, министър на вътрешните работи и член на Президентския съвет с посланиците и съветниците по политическите въпроси при посолството в Москва. – АМВнР. Дело 1. Оп. 47-1. А.е. 13. Москва, 1990. Л. 13, 14, 15.

У дипломатском извештају о бугарско-совјетским односима из децембра 1990. године наводи се „значајан пад [...] у свим областима – политичким, економским, духовним”. Главни закључак „са становишта бугарских националних интереса” је да нови приоритети бугарске спољне политике „не буду праћени удаљавањем од СССР-а”, јер би то имало „озбиљне последице”. Парадокс је такође примећен да када је „антисовјетизам на Западу практично исцрпљен”, у Бугарској долази до „манифестације антисовјетизма и русофобије”, као и то да са интензивирањем односа Запада и Москве, Софија се дистанцира, а то је „политички неоправдано и економски штетно”. Такође је и политички неоправдано, јер је до 1990. године, према Споразуму о пријатељству, сарадњи и узајамној помоћи, СССР био „гарант територијалног интегритета и безбедности” Бугарске.⁸

Дипломатске информације позитивно описују деидеологизацију односа са СССР-ом и Варшавским пактом и државама Савета за узајамну економску помоћ, стављајући „пре свега супремацију националних интереса” Бугарске, али препоручују „и у будућности одржавање не само нормалних и широких, већ и савезничких односа са СССР-ом”.⁹

Бугарски дипломатски извештаји садрже и анализу геополитичког фактора „троструке кризе” у СССР-у, самораспада Варшавског пакта и коначног напуштања СССР-а из источне Европе. Одлуку о самоликвидацији Варшавског пакта донео је на ванредном састанку 25. фебруара 1991. године у Будимпешти Политички консултативни комитет држава учесница, чиме је „практички ликвидирана војна организација савеза”. Планирано је да сви документи о војној сарадњи престану да важе 31. марта 1991. године.¹⁰ Совјетски пројекат је предвиђао да се државе учеснице одричу финансијских и материјалних потраживања, а мађарски пројекат је предложио да се ова питања реше билатерално. Бугарска је подржала совјетски предлог.¹¹

⁸ Докладна записка до министра на вњшните работи Любен Гоцев. – АМВнР. Дело 1. Оп. 47-1. А.е. 4. Москва, 1990. Л. 4.

⁹ За някои въпроси на българо-съветските отношения на настоящия етап. – АМВнР. Дело 2. Оп. 47-1. А.е. 21. София, 1990. Л. 3, 5.

¹⁰ Извънредното заседание на Политическия консултативен комитет на държавите-участници във Варшавския договор /25 февруари 1991 г., Будапеща/. – АМВнР. Оп. 48-10. А.е. 28. Л. 9–13. София, 1991.

¹¹ Докладна записка. – АМВнР. Оп. 48-10. А.е. 28. Л. 14–15. София, 1991.

КАТОЛИЧКИ ФАКТОР ТРАНСФОРМАЦИЈЕ СССР

Бугарске дипломатске анализе скренуле су пажњу и на католички фактор који је допринео геополитичком преображају СССР-а. Дипломатски извештаји из Белоруске ССР извештавали су о испољавању специфичног католичког фактора, активiranог током перестројке кроз инструмент као што је колонизација. Дипломатске анализе су 1990. године извештавале о забринутости митрополита Минског и Гродњенског Филарета. Владика је на састанку са дипломатама „изразио извесно незадовољство” политиком Михаила Горбачова о споразуму са Пољском о слању „на десетине пољских католичких свештеника” на „привремени рад” у Белорусију, који „вешто подстичу великопољски национализам и сеју семе поделе белоруске нације”¹² са главним циљем – колонизацијом.

Ако је језички тренд у медијима белорусизација, онда дипломатски извештаји бележе системску колонизацију у католичким црквама у Белоруској Совјетској Републици, од 176 само три су имале проповеди на белоруском, док су остале биле на пољском¹³.

Страхови Белоруса од пољског утицаја такође су последица памћења историјског искуства. После распада Руске империје и руско-пољског рата (1920–1921), Западну Белорусију је окупирала пољска војска Пилсудског. Према званичној статистици из 1931. године, Пољаци су у западној Белорусији били признати као католици, а остали су називани „тутејшима”¹⁴ [домаћима, староседеоцима, мештанима] да би се избрисало „руско” и заборавило „белоруско”.

Горбачов је имао променљив став према Ватикану, иако је и под Андроповом 1982. совјетска штампа престала да критикује папу, упркос његовом посебном интересовању не само за совјетске католике и унијате, већ и за дисиденте, посебно за Андреја Сахарова и Елену Бонер.¹⁵ Године 1988. Горбачов је позвао папу у Москву на прославу 1000-годишњице Крштења Русије. Папа Јован Павле

¹² Срећа с Митрополит Минский и Гродненский Филарет – патриаршески екзарх на цјела Беларусия. – АМВнР. Дело 4. Оп. 47-1. А.е. 65. Минск. 1990. Л. 32.

¹³ Справка за БССР. – АМВнР. Дело 4. Оп. 47-1. А.е. 62. Минск. 1990. Л. 15.

¹⁴ Картавнева, Е. Н., Ковалева, Т. В. Положение Западной Беларуси в составе Польши. – IV Машеровские чтения. Материалы международной научно-практической конференции студентов, аспирантов и молодых ученых. 2010, с. 245–246.

¹⁵ Виноградова, Ю.Я. Иоанн Павелл II и СССР: стратегия взаимодействия с коммунистическими режимами. – *Вестник Балтийского федерального университета им. И. Канта*. 2007, Вып. 12. Гуманитарные науки, с. 73.

Други је поставио услов – да му се дозволи посета Литванији, што је Горбачов одбио.¹⁶

Сједињене Америчке Државе, истовремено са Ватиканом, такође су показале активно интересовање за верску политику СССР-а. Реганов посебан однос са папом Јованом Павлом II, познат као „свети савез”,¹⁷ утицао је на совјетско-америчке преговоре. Пре прославе Крштења Русије, 10. фебруара 1988. године, амерички амбасадор у Москви Џек Метлок обавестио је совјетску страну да је заинтересован за „проблем са унијатском црквом”, забрањеном после 1946. године. Папа се обратио унијатима 14. фебруара поруком у којој је, у вези са миленијумом Крштења Руси увео термин „Крштење Руси-Украјине”. Током саме прославе у јуну 1988. године кардинал Казароли, који је предводио делегацију Ватикана, поменуо је на пријему код Горбачова да „Ватикан својим каналима може помоћи да побољша климу међусобног поверења између Совјетског Савеза и Сједињених Држава”.¹⁸

Стрпљива и доследна „источна политика” [Остполитика] „словенског папе” унапред је одредила „његов политички утицај у комунистичкој [Источној] Европи”¹⁹ и стекла благонаклоност Горбачова.

Симболична посета генералног секретара КПСС, заједно са Николајем Јаковљевим и Едуардом Шеварнадзеом, Ватикану 1. децембра 1989. завршава се његовим сусретом са папом лицем у лице непосредно пре Малте. Главна порука папе Јована Павла II Горбачову: „Ми смо сада кренули путем екуменског дијалога, који се активно развија са православним Црквама, а посебно са Руском православном црквом.” Михаил Сергејевич се са своје стране поделио својим „Верујем” у „ново мишљање” и „историјску мировну мисију Европе”, која „мора да одигра своју историјску улогу у обнови света”.²⁰

¹⁶ Jerry F. Hough. Gorbachev's Endgame. – *World Policy Journal*, Fall, 1990. Vol. 7. No 4, p. 649.

¹⁷ Carl Bernstein. Cover story: The Holy Alliance. – *TIME*. Feb. 24, 1992.

<https://www.carlbernstein.com/the-holy-alliance-time-magazine-february-24-1992> [14.01.2023]

¹⁸ Филиппов, Б.А. Влияние советско-американских переговоров 1985–1989 гг. на изменение советской вероисповедной политики: исторические и политические контексты визита Горбачева в Ватикан. – *Вестник ПСТГУ. Серия II: История. История Русской Православной Церкви*. 2022. Вып. 105, с. 144, 137–138.

¹⁹ John M. Kramer. The Vatican's "Ostpolitic". – *The Review of Politics*, Jul., 1980. Vol. 42, N 3, pp. 305–306.

²⁰ Из беседы между Папой Римским и президентом Михаилом Горбачевым, Ватикан, 1 декабря 1989 года. – В: Архив Горбачев-Фонда. К столетию со дня рождения Папы Римского Иоанна-Павла II. 18.05.2020. https://www.gorby.ru/presscenter/news/show_30139/

Амерички „Вашингтон пост” описао је састанак Горбачов-Војтила на следећи начин: „Два Словена која чине више од било кога другог да уведу нови поредак у Европи”.²¹ Ватикан је 15. марта 1990. године успоставио дипломатске односе са СССР-ом, а годину дана након распада Савеза, 1992. године, Горбачов је признао да би „без папе биле немогуће грандиозне промене у Источној Европи”.²²

Михаил Горбачов је несумњиво бранио све верске слободе као елемент „гласности”, али посебан политички интерес совјетске владе за католичанство дуговао је ненаметљивој британској дипломатији. Писац Грејем Грин је 19. септембра 1986. године неколико пута наговестио британски предлог за организовање сусрета са Александром Јаковљевим. Енглески писац је стигао у СССР на позив Удружења књижевника, његова дела су превођена и објављивана у великим тиражима, а радује га велика популарност међу совјетском интелигенцијом, између осталог и због симпатија писца према народима Латинске Америке у њиховој борби са Сједињеним Државама и његова британска антипатија према Регановој политици. Порука Грејема Грина СССР-у из његовог разговора са Јаковљевим: „потреба да се одржи, па чак и прошири дијалог између католика и комуниста”²³ по примеру Латинске Америке.

Ако је један вектор католичког фактора совјетског отварања према Западу била колонизација Белорусије и Украјине, онда је за РСФСР главни католички идеолошки инструмент утицаја био екуменизам, који је започео после Другог ватиканског концила и доношења Декрета о Екуменизму 1964. године, који је означио почетак „православно-католичког дијалога”. На католичкој страни водећа фигура био је кардинал Касароли, а на страни Руске православне цркве митрополит Никодим (Ротов), који је симболично преминуо „буквално на рукама папе”²⁴ у Ватикану септембра 1978. године. Уочи перестројке, под Андроповом, 1982. године у Москви је одржана Светска екуменистичка конференција „Религијске воље за спас светог дара живота од нуклеарне катастрофе” са мировним циљем и екуменистичким „молитвеним састанцима”. Према

²¹ J. Bryan Hehir. Papal Foreign Policy. – *Foreign Policy*, Spring, 1990, N 78, pp. 27.

²² Scott Appleby. Pope John Paul II. – *Foreign Policy*, Summer, 2000, N 119, p. 12.

²³ Запись беседы А.Н. Яковлева с английским писателем Г. Грином. 19 сентября 1986 года. – В: Фонд Александра Н. Яковлева. <https://alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/1023378>

²⁴ Ливцов, В. Экуменический диалог Русской Православной и Римской Католической Церквей в 1964–1978. – *Власть*, 2008, N 8, с. 66–69.

мишљењу митрополита Филарета, „овај грандиозни форум” и по томе обележавање миленијума Крштења Русије су „епохални догађаји” који су означили почетак перестројке.²⁵

Екуменистички дијалог између Рима и Руске православне цркве 60-их и 80-их година припремио је терен за идеолошку отвореност совјетске елите према Западу. Источна политика Ватикана је награђена под папом Јованом Павлом II, када је Горбачов постао наклоњен ренесанси католичанства на словенској периферији СССР-а.

РУСКО-СОВЈЕТСКО ДВОВЛАШЋЕ

Главни интерес дипломатских анализа 1990–1991. било је посматрање битке Јељцин-Горбачов и постепена еманципација руских структура моћи од совјетских.

Нови тренд од касне јесени 1990. године, о коме се говори у дипломатским извештајима, било је уклањање демократских снага из „реформатора бр. 1”, Горбачова, будући да су се „алтернативне манифестације” у највећим градовима 7. новембра, у облику парола за оставку председника СССР-а. До тог тренутка, критике на његов рачун биле су „углавном због недостатка одлучности”, али Јељцин више није „прикривао своје уверење да су могућности компромиса са Горбачовим исцрпљене”.²⁶ У децембру 1990. Јељцин је предузео још један ефикасан потез за економску еманципацију од савезних власти: РСФСР је усвојила сопствени независни државни буџет.²⁷

Није случајно да је Ричард Пајпс још 1991. године користио термин „сепаратизам Руске Републике” као важан фактор распада и „совјетског отплива”.²⁸ Амерички политиколог Северин Бјалер 1991. године такође усмерава пажњу на руску декларацију о суверенитету из 1990. године, дефинишући је као „револуционарну”. „Сепаратистички покрет” у Русији, а не периферним републикама,

²⁵ Митрополит Филарет (Вахромеев). О детстве, войне, жизни и тревогах Церкви. Из интервью митрополита Филарета разных лет. – *Правмир*. 12 января, 2021. <https://www.pravmir.ru/mitropolit-filaret-vaxromeev-o-detstve-vojne-zhizni-i-trevogax-cerkvi/?ysclid=lbntsnigd0402641450> [13.01.2023]

²⁶ Засилваши се неблагоприятни политически тенденции в СССР. – АМВнР. Дело 1. Оп. 47-1. А.е. 15. Москва, 1990. Л. 44–45.

²⁷ Богданов, С. В. Формирование и развитие института президентской власти в СССР (1990–1991). – *Вестник МГУ*. Сер. 21. Управление (государство и общество), 2011, N 3, с. 119.

²⁸ Pipes, R. The Soviet Union Adrift. – *Foreign Affairs*, 1990/1991, Vol. 70, No 1, America and the World 1990/91 (1990/1991), p. 77.

„уништава Совјетски Савез”, побеђујући Горбачовљеву „центристичку стратегију”.²⁹

Резултат двојне власти је оно што је описано у дипломатским извештајима као „све опипљивији политички вакуум без јаког центра”. Ауторитет Горбачова је „свакодневно поткопан”, а московски и лењинградски медији водили су кампању против премијера синдикалне владе Николаја Рижкова, чији је рејтинг опадао.

И обрнуто, расла је популарност Јељцина и владе РСФСР-а, али су остала два центра, што је повећало поларизацију друштва. Постоји „талас антисовјетизма и национализма”, „споменици Лењину се руше, гробови совјетских војника се скрнавe, а број случајева клевете и прогона комуниста расте”. Дипломатска прогноза из децембра 1990. године говори о „процесу распада СССР-а”, дезинтеграцији – „предвођеној” са „невиђеном тенденцијом одвајања готово свих совјетских република из Центра”.³⁰

Од почетка 1991. године, дипломатски извештаји анализирају појаву „тактике паралелне дипломатије” у односима „центра-републике” и „власт-опозиција”³¹, политички ефекат двојне власти и пад подршке председнику СССР-а.

Јељцин је 22. фебруара 1991. године јавно бацио рукавицу Горбачову у свом интервјуу за програм „Времја”, у којем је совјетској публици рекао: „Конечно сам направио свој избор. Одвајам се од председника. Захтевам његову оставку и пренос власти на Савет Федерације”.³²

Политичка двовлашће доводи и до двовлашћа у КГБ-у, када је септембра 1990. године основан Државни комитет за јавну безбедност РСФСР, трансформисан 31. јануара 1990. године у Државни комитет за одбрану и безбедност РСФСР, на чијем је челу био Сергеј Степашин – из редова војске, а не из „канцеларије”, од новембра 1991. водио је одељење КГБ Лењинградске области, које је исте године преименовано у Агенције федералне безбедности (АФБ).

²⁹ Bialer, S. The Death of Soviet Communism. – *Foreign Affairs*, Winter, 1991, Vol. 70, No. 5, America and the Pacific, 1941–1991 (Winter, 1991), p. 174, 176.

³⁰ За политическата обстановка в СССР. – АМВнР. Дело 1. Оп. 47-1. А.е. 14. Москва, 1990. Л. 91, 92, 87.

³¹ Въртешнополитическото положение и международната дейност на прибалтийските републики на настоящия етап. – АМВнР. Дело 3, Оп. 48-1. А.е. 51. Ленинград, 1991. Л. 17.

³² Леонов, Н. С. Лихолетье: последние операции советской разведки. М., 2015, с. 207.

„Руски КГБ”, како га је назвао његов вођа Сергеј Степашин, заправо је спасао руске специјалне службе након покушаја августовског пуча, када су структуре совјетског КГБ-а распршене по преосталим републикама. Према Степашину, још 1989. године већина „московских безбедносних службеника” је стајала иза Јељцина.

Политичко двовлашће се испољило и у области образовања, у којој је, према дипломатским информацијама, дошло је до одвајања руског центра од савезног у мају 1991. године. На састанку ректора високошколских установа РСФСР (28–30. маја 1991. године у Тули), у којој је учествовао и Јељцин као председник Врховног савета, одлучено је да се све „руске високе школе” пребаце под надлежност РСФСР. Пре тога, од 514 универзитета, само 150 је било подређено Државном комитету РСФСР. Јељцин је договорио проширену научну размену са САД, Јапаном и Енглеском са тромесечном специјализацијом за 5.000 младих научника и студената руских универзитета, који обухватају 6 хиљада душа годишње.³³

Политичко двовлашће је одлучено у корист руског центра много пре августовског пуча у низу области – безбедносној контроли, локалној самоуправи, образовању и економским ресурсима РСФСР. После 21. августа 1991. совјетски центар је коначно изгубио власт, а Горбачову је остао његов последњи адут – нуклеарни кофер, од којег се раставио 24. децембра 1991. у замену за политички имунитет и издашна средства из личне фондације.

Неоспорни политички катализатор за крај совјетске државе био је августовски пуч 1991. године, који је имао веома снажан психолошки утицај на совјетско друштво. Државни комитет за ванредне ситуације, иако је бранио резултате референдума 17. марта 1991. године, уместо уједињења коначно је отуђио и дискредитовао совјетски имиџ.

Август ‘91. године је пореметио равнотежу у политичком двовлашћу и руски центар је почео да доминира над савезним/совјетским, иако је формално Јељцин подржавао Горбачова у његовој борби против „неуставног покушаја државног удара”. Ако је за Државни комитет за ванредне ситуације отаџбина совјетска, СССР, онда је за Јељцинове присталице отаџбина руска. У обраћању новинара „Русије” браниоцима Беле куће 20. августа – „другог дана диктатуре”, наводи се: „Ми имамо само једну власт – Оружане

³³ Учествовање на ректорите на висшите учебни заведения от РСФСР, проведено в Тула. – АМВнР. Дело 2. Оп. 48-1. А.е. 39. Л. 27–29. Москва, 1991.

снаге РСФСР. Имамо само једног председника – Бориса Јељцина. Имамо само једну отаџбину – Русију”.³⁴

Бугарске дипломатске анализе идентификују „неуспешан покушај државног удара у СССР-у” у августу 1991. године као фактор за настанак „потпуно нове политичке ситуације” у којој процес отцепљења балтичких република од СССР-а постаје неповратан. Бугарска је променила свој став према балтичким државама управо после августовског пуча, после Јељцина, који је председничким декретом признао независност три балтичке републике од РСФСР. У августу 1991. године, дипломатска анализа предвиђала је да ће балтичке републике пратити Молдавија и Грузија.³⁵

Продубљивање дезинтеграционих процеса бугарске дипломате дефинишу као „двоспратну структуру међународних односа” са повећањем независности република у међународној арени.³⁶

Једну од најтачнијих слика Августовског пуча, који је изнудио крај СССР-а, описује шеф спољне обавештајне службе Л. Шебаршин, сведок догађаја: „*Чујемо корак историје, али не знамо где да се сакријемо, да не бисмо били сломљени.*”³⁷

БУГАРСКА ПОЛИТИЧКА РЕАКЦИЈА НА АВГУСТОВСКИ ПУЧ

На двеста деветом заседању Велике народне скупштине у среду, 21. августа 1991. године – последњег дана већ угашеног пуча, бугарски посланици су се међусобно оптуживали за закаснеле реакције и замерали једни другима ћутање по овом питању.

Румен Данов је предложио да се на дневни ред дода тачка „Декларација о догађајима у Совјетском Савезу”, о чему је одлучено 20. августа на седници Спољнополитичке комисије и Комисије за националну безбедност. Румен Данов је изразио чуђење зашто се „наш парламент прави као да се ништа није десило... као да није било војног удара, није било присилног притварања и свргавања

³⁴ Обращение журналистов газеты “Россия” к защитникам “Белого дома” России. – *Рос-сия*. Газета Президиума Верховного Совета РСФСР. Экстренный выпуск. 20 августа 1991 года. 0 часов 50 минут, второй день диктатуры. <https://lib.memo.ru/book/28931> [18.07.2022]

³⁵ Признаване независимостта на републиките Литва, Латвия и Естония и установяване на дипломатически отношения с тях. – АМВнР. Дело 1, Оп. 48-1. А.е. 5. София. 1991. Л. 32–33.

³⁶ Някои актуални въпроси, свързани с новата обстановка в СССР и отражението ѝ върху отношенията на България със СССР и републиките. – АМВнР. Дело 1, Оп. 48-1. А.е. 11. София. 1991. Л. 13.

³⁷ *Шебаршин, Л. В.* Рука Москвы. Записки начальника внешней разведки. М., 2016, с. 171.

легално избраног председника и кршења основних људских права”. Филип Ишпеков је такође инсистирао на укључивању Декларације Народне скупштине о догађајима у Совјетском Савезу, појашњавајући да не зна зашто то није учињено 20. августа.

Георгиј Петров је рекао да је „прекасно” за усвајање декларације, након што смо „сада чули на радију да су завереници ухапшени” и позвао Народну скупштину да честита председнику Руске Федерације. Јавио се и председник Велике народне скупштине Николај Тодоров који је појаснио да је он „први званичник” који је са говорнице „јуче, у 15 часова, рекао да ће снаге отпора преузети власт. И преузели су! Парламентарна демократија је неповратна и у Совјетском Савезу.”

Методије Недјалков је прочитао Декларацију бугарске демократске парламентарне опозиције (БЗНС – јединствена, СДС и ДПС), у којој се изражава „искрена радост због праведног и логичног исхода политичке ситуације у Совјетском Савезу. Комунистички војни пуч није успео” (аплауз у сали).

Бугарске демократе су истакле да су се о свом ставу према пучу изјасниле „још у првим сатима ванредног стања” и да су уверене да ће пуч пропасти. „Узбуна” демократа је повезана са позицијом политичких снага Бугарске, „са контрадикторним и чекајућим ставом”, због чега су „стали раме уз раме са најмрачнијим и реакционарним снагама у КПСС „, као и они који су отворено дочекали „московске пучисте”.

Александар Јорданов је прочитао декларацију посланичке групе СДС у којој је „војни комунистички пуч” из августа 1991. године упоређен са „војном агресијом трупа Варшавског пакта на Чехословачку Социјалистичку Републику” 21. августа 1968. године, и то на њену 23. годишњицу. Демократе су предложиле да се минутом ћутања обележи „сећање на жртве комунистичке војне агресије”.

Андреј Луканов је у име посланичке групе БСП, без посебне декларације, говорио о „срећном завршетку кризе која је уследила пучем у Москви”. Апостроф из публике: „Коначно су одлучили!” Андреј Луканов је став чекања социјалиста објаснио као „прелиминарни”, „прелиминарни став према догађајима... то није могло а да не буде прелиминарно у овој фази”, али чак и првог дана пуча, председник БСП је на телевизији рекао да се партија залаже за „настављање промена Михаила Горбачова”³⁸.

³⁸ Двеста и девето заседание. VII Велико Народно събрание, София, сряда, 21 август 1991 г. Открито в 14.30 ч. – Архив на Народното събрание на Република България. Стенограми от

Бугарски социјалисти су августа 1991. године били на страни председника СССР-а, док су се демократе залагале за председника Русије.

Политичка реакција бугарских демократа на августовске догађаје није била ограничена само на скупштинску салу, већ и на дипломатску активност према совјетским друговима, са циљем да се ефекат пуча искористи за елиминисање политичких противника „демократије”. Председник Координационог савета СДС-а је већ 26. августа 1991. године упутио званично писмо председнику КГБ Вадиму Бакатину, у којем обавештава службе о „нарочито провокативним и агресивним” поступцима руководства БСП у данима непосредно после преврата. Бугарске демократе су обавестили КГБ да „имају информације” о одређеним високим функционерима БСП-а који су „одржавали тајне везе са организаторима пуча”.

Позивајући се на Јељцинове речи да „сви који акције завереника 19. августа 1991. године још нису назвали државним ударом, јесу његови саучесници”, бугарске демократе обавештавају КГБ да је руководство БСП, као и КПСС, „сачувало смртно ћутање током три дана пуча,” из чега произилази да „целокупно његово понашање указује на очекивање инструкција”.

Апел бугарских демократа председнику КГБ-а у име „јачања поверења између наших земаља” је молба за помоћ генерала Бакатина у „оглашавању случајева конспиративне сарадње” између БСП и организатора пуча, који ће бити „високо оцењен”³⁹ у СДС-у.

Апел бугарских демократа последњем руководиоцу КГБ-а је манифестација не само синдрома „великог брата”, већ и идеолошке сродности са руским демократама, којима је припадао Вадим Бакатин, али из Горбачовљевог тима. Бакатин је у својој канцеларији портрет Лењина заменио портретом Горбачова уз образложење: „Ми смо у јавној служби и не можемо служити идеологији. Служимо председнику”.⁴⁰

Бакатиново политичко именовање 23. августа имало је за главни циљ дезинтеграцију КГБ-а, који је престао да постоји 31. децембра 1991. године, према закону „О реорганизацији органа државне безбедности”, који је потписао председник СССР-а. Вадим

пленарни заседания, с. 73, 75, 84, 121, 125, 123–124. <https://www.parliament.bg/bg/plenaryst/ns/55/ID/3414> [02.10.2022]

³⁹ Писмо от председателя на КС на СДС до председателя на Комитета за Държавна сигурност генерал Вадим Бакатин. – АВМнР. Дело 2. Оп. 48-1. А.е. 26. Л. 84. София, 26 август 1991 г.

⁴⁰ Лицом к лицу. Интервью с В. Бакатиным. – Совершенно секретно, N 9 (28), 1991, с. 2.

Бакатин није крио да је његов задатак да „искорени чекизам”. Као Горбачовљев човек, Бакатин је био за очување СССР-а, који је дефинисао као „облик постојања Русије”, са главним циљем „заустављање распада Савеза”⁴¹. Московске демократе дефинисале су систем у Русији и СССР-у после августа 1991. године као „посттоталитаризам” и „неразвијено демократско друштво”⁴².

Политичка будност бугарских демократа после августа 1991. изражена је у активним акцијама против совјетских дипломата рангираних као симпатизера Државног комитета за ванредне ситуације. Уставни суд СДС у Пловдиву је 27. августа 1991. предложио опозив совјетског конзула у Пловдиву Владимира Сорокина.

Повод је био интервју са конзулом Сорокином за новине „Провинција” другог дана пуча, објављене 21. августа 1991. Новинарка Надја Петрова је ситуацију у Генералном конзулату СССР-а у Пловдиву описала као „други преврат” са заменом портрета Лењина у канцеларији конзула портретом Горбачова. Владимир Сорокин је термин „пуч” сматрао нетачним и одбио је да га употреби; он је пуч дефинисао као „ванредни догађај почињен у корист СССР-а”. Генерални конзул је критиковао и Горбачова и Јељцина због њихових позива на грађанску непослушност.⁴³

Владимир Сорокин је на објаву у „Провинцији” одговорио „огорченим писмом уреднику” у којем је оптужио новине за дезинформације. Новинарка је написала чланак као одговор генералном конзулу, у којем га је оптужила да „де факто оправдава државни удар”⁴⁴.

Бугарске демократе су окривиле ћутање БСП и „закулисну мисију”⁴⁵ амбасадора Виктора Шарапова, који је „према традицији заузео позицију централне личности у нашем политичком животу полусуверене државе”⁴⁶.

Политичка реакција на августовски пуч бугарског председника Жељу Жељева била је брза. Још 20. августа је имао телефонски

⁴¹ Бакатин, В. Избавление от КГБ. М., 1992, с. 146, 212, 66.

⁴² От тоталитаризма к демократии: классы, интересы, политика. – *Московский демократ*. Август 1991, N 4, с. 1. <https://lib.memo.ru/media/book/30602.pdf> [18.07.2022]

⁴³ Надя Петрова. Руският консул отдаде чест на Ленин. – *Провинция*, бр. 18, 21 август 1991 г., с. 3. – АМВНР. Дело 1. Оп. 48-1. А.е. 6. Л. 2.

⁴⁴ Надя Петрова. “Ленин – моят свидетел”. – *Провинция*, бр. 21, 26 август 1991 г., с. 3. – АМВНР. Дело 1. Оп. 48-1. А.е. 6. Л. 1.

⁴⁵ Венцислав Лаков. Посланик Шарапов отрича закулисната си мисия и бърза да деполиктизира посолството. – *Демокрация*, 27 август 1991 г., бр. 203 (469), с. 1.

⁴⁶ Ще кажем ли сбогом на Шарапов. – *Демокрация*, 27 август 1991 г., бр. 203 (469), с. 1, 2.

разговор са Борисом Јељцином у којем му је изразио подршку.⁴⁷ А 23. августа 1991. Јељцин је званично захвалио бугарском председнику „на пажњи према Русији и њеној борби за слободу”.⁴⁸

У октобру 1991. године, када је Бугарска признала РСФСР као независну целину, обе земље су размениле амбасадоре и успоставиле дипломатске односе без узимања у обзир СССР-а. Бугарски председник се током посете Москви није састао са Горбачовим, већ само са Јељцином. Руски председник је бугарско признање РСФСР-а као „сувереног објекта међународног права” назвао „историјским догађајем” и изразио „велико лично поштовање према Желу Желеву јер је био први страни лидер који га је назвао телефоном током драматичних догађаја у августу”, да изрази своју подршку борби за заустављање покушаја обнављања неостаљинистичког тоталитарног режима”.⁴⁹ Бугарска демократска штампа је, цитирајући „Дојче веле”, забележила када је тачно Желу Желев одлучио да се изјасни против августовског пуча: „После састанка са командантом Шесте флоте САД, вицеадмиралом Вилијамом Овенсом, др Желу Желев је описао пуч у Москви пред групом новинара као класично неостаљинистички”.⁵⁰

РУСКИ МАРШ КА БРЕСТСКОМ СПОРАЗУМУ

У бугарским дипломатским информацијама из децембра 1991. године уводи се веома интересантан и прецизан термин о рушењу СССР-а 8. децембра 1991. године – „Брестски споразум”.⁵¹ Брест се налази код Беловешке пуче, где се налази и резиденција белоруског лидера. Широко распрострањени концепт „Беловешке шуме” замагљује симболику „Брестског споразума” и историјску везу са Брест-Литовским споразумом из 1918. године – у оба случаја говоримо о одбацивању државних граница насталих распадом царства – „руско” (1917) и „совјетског” (1991). Брест-Литовски уговор (1918) и Брестски споразум (1991) прекидају политичке односе између Русије, Украјине и Белорусије.

⁴⁷ Телефонен разговор Желев–Елцин. – *Труд*, 21 август 1991, бр. 159 (13 478), с. 1.

⁴⁸ Елцин благодари на Желев. – *Труд*, 23 август 1991 г., бр. 161 (13 480), с. 1.

⁴⁹ *Димитър Горненски*. Желев не се срешна с Горбачов. Бугария и РСФСР разменят посланици. – *Дума*, 24 октомври 1991 г., бр. 265, с. 1, 3.

⁵⁰ БСП е съгласувала мълчанието си с Шарапов. – *Демокрация*, 28 август 1991 г., бр. 204 (470), с. 5.

⁵¹ Справка за Украйна. – АМВнР. Дело 3. Оп. 48-1. А.е. 68. София, 1991. Л. 9.

Брест-Литовски споразум у руском историјском памћењу носи негативну ауру издаје (руских националних интереса од стране бољшевика), и то је још један разлог зашто је у концептуални апарат демократа током распада СССР-а унет термин Беловешке шуме, а не Брестског споразума.

Термини „Брестски споразум” / „Брестски споразуми”, „Брестски договор” такође се користе у бугарској периодичној штампи од децембра 1991. године – у листу „Дума” и извештајима Димитра Горненског⁵², у листу „24 сата”, где се уводи и концепт „Словенски пакт” о отказивању совјетског уговора од „словенских совјетских република” (руске, украјинске и белоруске), као и термин „словенски савез”.⁵³ Дописник листа „Труд” Војко Танев одмах после 8. децембра 1991. поставио је питање: „Да ли ће се на мапи појавити нови СССР – Савез суверених словенских република?”⁵⁴

Међу руским постсовјетским историчарима, концепт „Брест-литовског мира” о догађају од 8. децембра 1991. године увео је много касније Александар Шубин⁵⁵, али је по инерцији „Беловешка шума” јача и преовладава у концептуалном апарату савремене историографије.

„Брест-Литовски споразум” или „Брест-Литовски мир”, или можда „Брест-Литовски договор”, јер је 8. децембар 1991. означио почетак не трајног мира, већ низа локалних војних сукоба у бившим совјетским републикама.

Од свих фактора који су изазвали совјетску кризу (1990–1991), кључна за распад СССР-а била је руско-совјетска двојна власт. Руске историјске специфичности су властоцентричне, а када се дозволи цепање центара моћи следи неизбежна политичка катаклизма. Битка Јељцин/Горбачов се трансформисала из личне у институционалну, сукобљавајући руски центар са совјетским у свим аспектима:

⁵² Димитър Горненски. Беларус и Украина ратифицираха бресткия договор, Кравчук обвинява Горбачов. – *Дума*, 11 декември 1991 г., бр. 306, с. 1, 3. *Пак той*. Генералите поддржат бресткия договор, Елцин отново разговара с Горбачов. – *Дума*, 12 декември 1991 г., бр. 307, с. 1, 3. *Пак той*. Парламентът на Русия ратифицира бресткия договор. – *Дума*, 13 декември 1991 г., бр. 308, с. 1; Елцин запозна Буш с бресткото споразумение. – *Дума*, 10 декември 1991 г., бр. 305, с. 3.

⁵³ Съветските славянски републики направиха нов съюз помежду си. – *24 часа*, 9 декември 1991, бр. 201, с. 2; Русия зачерква СССР, подкрепя славянския пакт. – *24 часа*, 13 декември 1991 г., бр. 205, с. 1, 5.

⁵⁴ *Војко Танев*. Трите “кита” погребват Съветския съюз. – *Труд*, 9 декември 1991 г., бр. 237 (13 556), с. 5.

⁵⁵ *Шубин, А.* Как оборвалась судьба Советского Союза. 20.12.2021. <https://expert.ru/expert/2022/01/kak-oborvalas-sudba-sovetskogo-soyuza/> (20.08.2022)

у регионалној политици, образовању, локалној управи, војсци, безбедносним службама, парламенту/Врховном савету, спољној политици, републиканском сепаратизму. Руски фактор, или „руски сепаратизам” је кључни фактор у деконструкцији совјетског система, услед чега РСФСР убија СССР.

Дарина Григорова

проф. д-р Исторического факультета

Софийского университета «Св. Климент Охридски»

БОЛГАРСКИЕ ДИПЛОМАТИЧЕСКИЕ ПРОГНОЗЫ И СЦЕНАРИИ О СУДЬБЕ СССР (1990–1991)

По неопубликованным документам Архива МИД Болгарии

Резюме: *В статье анализируются болгарские дипломатические донесения, «информации» и аналитические работы по советскому кризису (1990-1991 гг.), основным источником которых являются неопубликованные документы из архива МИД Болгарии. Дополнительным источником является болгарская периодическая печать, а также опубликованный архив стенограмм Великого народного собрания 1991 г. В статье систематизированы основные факторы трансформации СССР, анализируемые болгарскими дипломатами: политические (русско-советское двоевластие, борьба Ельцина и Горбачева, РСФСР против СССР), идеологические (в том числе католический фактор). Особое внимание уделено понятийному аппарату болгарских дипломатов, придумавших термин «Брестское соглашение» для обозначения событий в белорусской резиденции в Беловежской горе 8 декабря 1991 года, поставивших точку в истории СССР.*

Ключевые слова: *дипломатические прогнозы, русско-советское двоевластие, Ельцин-Горбачев, РСФСР, СССР, Брестское соглашение от 8 декабря 1991 года, Брестский договор, экуменизм.*

Prof. Dr. **Darina Grigorova**
Faculty of History
Sofia University „St. Kliment Ohridski”

BULGARIAN DIPLOMATIC PROGNOSIS AND SCENARIOS ON THE DESTINY OF THE USSR IN 1990–1991.

On unpublished documents of the Archive of the
Bulgarian Ministry of Foreign Affairs

Abstract: *The article analyses Bulgarian diplomatic reports, „information” and analytical papers on the Soviet crisis (1990-1991), the main source being unpublished documents from the Bulgarian Foreign Ministry Archive. An additional source is the Bulgarian periodical press, as well as the published archive of the transcripts of the 1991 Grand National Assembly. The article systematizes the main factors of the transformation of the USSR analysed by Bulgarian diplomats: political (the Russian-Soviet dual power, the Yeltsin-Gorbachev battle, the RSFSR vs. the USSR), and ideological (including the Catholic factor). Special attention is paid to the conceptual apparatus of the Bulgarian diplomats who coined the term „Brest Agreement” for the events in the Belarusian residence in Belovezhskaya Pushcha on December 8, 1991, which put the finishing touches on the USSR.*

Key words: *diplomatic prognosis, Russian-Soviet dual power, Yeltsin-Gorbachev, RSFSR, USSR, Brest Agreement of 8 December 1991, Brest Treaty, Ecumenism.*